

Sverigekontakt

En tidning för all världens svensktalande | Nr 2 juni 2018

Sommarord

Kvinnornas roll i Bishop Hill

Om översättning

Dialekten i Gammalsvenskby

– en sociolingvistisk översikt

I våra föregående artiklar i tidningen Sverigekontakt började vi berätta om Gammalsvenskbydialekten, den märkliga svenska språkvarietet som fortfarande talas i Ukraina. I denna artikel ska vi ge fler detaljer om dialektens nutida ställning och öde.

Gammalsvenskby är en by i södra Ukraina, vid stranden av Dnjep. Den grundades 1782 av svenskar från Dagö, vilket var en del i processen av koloniseringen av de södra regioner som nyligen anslöts till det ryska imperiet. Som jag redan nämnde i föregående artikel, var antal utländska kolonister i dessa regioner mycket betydande, och de flesta av dem var tyskar. Antal svenskar i byn har aldrig överstigit ett tusen personer. Nu är de som kan den ursprungliga svenska dialekten mycket få. Den språkvarietet som används i daglig kommunikation i byn heter surzjik. Det är en övergångsvariant mellan ryska och ukrainska; *surzjik* är ett gammalt ryskt ord som bokstavligen betyder ”råg med inslag av ogräs, dålig råg” > ”blandning”, i språkligt sammanhang en blandning av ryska och ukrainska.

I den sociolingvistiska karakteristiken av dialekten utgår jag från ett dokument utarbetat av en expertgrupp för hotade språk vid UNESCO (UNESCOS rekommendation). Den här rekommendationen gör det möjligt att ge en tämligen fullständig sociolingvistisk översikt och kan med framgång tillämpas för karakteristik av minoritetsspråk och hotade språk. Rekommendationen föreslår att karakterisera språk enligt nio faktorer; de flesta av dem har en värderingsskala på fem poäng, d.v.s. från det bästa läget till det värsta. I framställningen nedan räknar jag upp de här faktorerna och visar värderingarna för dialekten i Gammalsvenskby.

Faktor 1. Språköverföring mellan generationer.

Hotelsegraden för ett språk med denna faktor värderas i UNESCOs rekommendation enligt följande skala.

- *Utom fara* (5): alla generationer behärskar språket med trygghet.
- *Stabilt men hotat* (5-): alla generationer

behärskar språket i de flesta sammanhang men i vissa viktiga situationer undanträngs språket av ett visst mer dominerande språk; härvid måste man lägga märke till att flerspråkigheten i sig själv inte nödvändigtvis innebär något hot för språk.

- *Fara uppstår* (4): de flesta barn behärskar språket men dess användningssfär blir inskränkt (t.ex. till kommunikation hemma eller inom familj).
- *Allvarlig fara* (3): barn lär sig inte mer språket som ett första språk, fast deras föräldrar behärskar det. Föräldrarna är alltså den yngsta generation som aktivt använder språket; de kan tala det till sina barn, men de senare svarar dem inte på detta språk.
- *Hög fara* (2): endast far- och morföräldrar talar språket; föräldrarna kanske förstår det, men använder i regel inte språket i sin kommunikation med barn.
- *Den högsta faran* (1): bara den äldsta generationen behärskar språket; det används inte i daglig kommunikation.
- *Försvunnet språk* (0): det finns ingen som använder eller minns språket.

Dialekten i Gammalsvenskby befinner sig i ett läge som är nära den högsta faran. Det är sannolikt att barn aldrig mer kommer att använda den som första språk. Även om dialekten återupplivas på något sätt (man behöver inte totalt räkna bort den här möjligheten), kommer den att vara ett inlärt språk.

Faktor 2. Antal talare.

Antal dialektalare i byn som kan i någon grad vara lingvistiska meddelare överstiger nuförtiden inte ett antal på tio personer; nästan alla av dem är kvinnor.

Faktor 3. Förhållande mellan talarnas antal och regionens befolkning.

- *Utom fara* (5): alla talar språket.
- *Fara uppstår* (4): nästan alla talar språket.

- *Allvarlig fara* (3): majoriteten talar språket.
- *Hög fara* (2): minoriteten talar språket.
- *Den högsta faran* (1): Endast några talar språket.
- *Försvunnet språk* (0): Ingen talar språket.

Antal byinvånare är ungefär 2000 personer. Följdaktligen hamnar dialekten igen antingen i ett läge av allvarlig eller mycket hög fara. Dialektalarna utgör inte ett språkligt kontinuum; de är omgivna av en främmande språkmiljö, är öar i den och bildar inte ett fastland.

Faktor 4. Språkets användningssfärer.

- *Allomfattande användning* (5): ett visst språk är ett medel i kommunikation och tänkande, det utgör en faktor i den nationella identiteten och används livligt för alla syften.
- *Flerspråkig paritet* (4): olika språk är reserverade för olika sfärer, d.v.s. ett visst språk överväger i förvaltningen, statliga inrättningar, utbildningsinstitutioner; ett annat språk används i daglig kommunikation eller i någon traditionsbesläktad sfär (t.ex. religiös).
- *Minskande sfär* (3): en övergång till ett annat språk sker i daglig kommunikation mellan föräldrar och barn; föräldrarna och den äldre generationen kan fortfarande vara flytande i sitt modersmål medan barnen blir semitalare.
- *Begränsad eller formell sfär* (2): språket begränsas till specifika områden (t.ex. vissa riter) och används vid ceremonier eller sammankomster av äldre personer; det finns många som förstår men inte talar språket.
- *Ytterst begränsad sfär* (1): språket används av enstaka personer (vanligen av den äldsta generationen) vid vissa speciella tillfällen (t.ex. riter); det lever några som kommer ihåg vissa fragment av språket.
- *Utdött språk* (0): används ingenstans och av inga.

När det gäller Gammalsvenskby har dialektens användningssfär aldrig överskridit dag-

lig kommunikation hemma och i lantarbetet. Det fanns kanske sagor, sånger och folksägner tidigare, men de är obekanta för dagens talare; förutom enstaka talesätt och ordspråk har jag inte skrivit ner några exempel på muntlig folklöre. Det finns några små prosaiska stycken och dikter skrivna på dialekten, men de kan naturligtvis inte betraktas som litteratur. Såvitt jag vet har dialekten aldrig använts för några texter i pressen. Alltså har dialekten i alla tider uteslutande varit ett medel för muntlig kommunikation. Men i den här sfären utgör dialekten, åtminstone i den varierade som talas av flytande talare, ett helt funktionellt system och försörjer fullvärdigt alla behov av daglig kommunikation.

Faktor 5. Språkets synlighet på internet och i moderna medier.

UNESCOS rekommendation hävdar att om ett visst språk inte är synligt på internet och i nya kommunikationsmedier, utgör det en riskfaktor, även om språket fortfarande används i traditionella medier. Härmed kan man utgå från följande skala:

- *Dynamiskt (5)*: språket är bra representerat i alla moderna medier.
- *Kraftigt (4)*: språket används i de flesta nya medier.
- *Receptivt (3)*: språket är i viss mån representerat i nya medier.
- *Kämpande (2)*: språket är bara sporadiskt representerat i nya medier.
- *Minimalt (1)*: grad av representation är mycket låg.
- *Inaktivt (0)*: ingen representation.

När det gäller dialekten, används den inte som kommunikationsmedel vare sig på internet, i pressen eller i moderna medier.

Faktor 6. Tillgång till tryckt material för språkstudier.

5 – Det finns etablerad ortografi, läs- och skrivkunnskap är spridd; det finns tillgängliga ordböcker, grammatiker, litterär tradition och moderna medier; språket används i förvaltningen och utbildningen.

4 – Språket har litteratur, studeras i skolan, men dess skriftliga form används inte i förvaltningen.

3 – Det finns texter som kan användas i skolutbildning; tryckta medier är frånvarande.

2 – Det finns anteckningar som kan användas av några i samhället; för andra har dessa anteckningar bara symbolisk betydelse; språkets skriftform studeras inte i skolan.

1 – Det finns en ortografi som är bekant för talarna.

0 – Talarna använder inte språkets skriftform.

Dialekten i Gammalsvenskby har alltid varit utan skrift. Jag har emellertid sett några personliga anteckningar skrivna av talarna i det svenska alfabetet. Ett följdriktigt skriftsystem för dialekten används bara av lingvister för vetenskapliga syften. Anton Karlgren som bedrev en fältstudie av dialekten på vintern 1905 begagnade sig av det så kallade landsmålsalfabetet, ett teckensystem utarbetat 1878 för fonetisk transkription av svenska dialekter. Landsmålsalfabetet är en motsvarighet till det Internationella fonetiska alfabetet, men visuellt skiljer det sig avsevärt från det sistnämnda. Det används fortfarande i modern dialektologi för fonetisk transkription. För själva dialekttalarna är detta system inte relevant därför att man behöver lingvistisk utbildning för att förstå och använda det. Under mitt studium av dialekten har jag utarbetat ett skriftsystem; dess utförliga beskrivning gavs i föregående nummer av Sverigekontakt (nr 1, 2018).

Faktor 7. Officiell politik beträffande dialekten.

UNESCO föreslår följande skala:

- *Jämlikt stöd (5)*: Staten stödjer officiellt och på olika nivåer tillvaron av alla befintliga språk, även på lagstiftande nivå.
- *Differentierat stöd (4)*: Staten stödjer minoritetsspråk officiellt, men differentierar funktionsfärer av det dominerande språket och minoritetsspråk.
- *Passiv assimilation (3)*: den indifferent inställningen av den dominerande gruppen mot minoritetsspråk på villkor att det dominerande språket är de facto officiellt.
- *Aktiv assimilation (2)*: Staten uppmanar inte användningen av några minoritetsspråk; offentlig utbildning för deras talare är bara tillgänglig på det dominerande språket.
- *Påtvång assimilation (1)*: Staten förklarar officiellt det dominerande språket som det enda nationalspråket; minoritetsspråk stöds inte.
- *Förbud (0)*: Att använda ett minoritetsspråk är förbjudet, fast det kan talas hemma eller inom familjen.

När det gäller vår dialekt under 1900-talet, har dess tillvaro helt enkelt inte lagts märke till vare sig av myndigheterna eller i akademiska kretsar. Såvitt jag vet, har dialekten aldrig varit förbjuden, men heller aldrig fått något offentligt stöd. Dialekten har aldrig använts i skolundervisningen i byn, inte ens före revolutionen.

Faktor 8. Talarnas inställning till sitt eget språk.

Den här faktorn bör förknippas till historiska omständigheter och samhällskontext.

Attityden till dialekten har inte varit sig lik under olika perioder och hos olika talare. Under de första åren efter kriget mottogs dialektalet fientligt av icke-talare därför att dialekten associerades med tyska språket. Det var ödets bittra ironi eftersom byns svenskar led av de tyska fascisternas metoder lika mycket som andra byinvånare. Även nutida dialektalare berättar om sitt bortdrivande till Tyskland med fasa. Denna fientliga inställning kunde inte undvika att påverka attityden till dialekten hos talarna själva. Dessutom var minnet av 1930-talets repressioner mot svenskbybor mycket starkt. Allt detta bidrog till att flytande dialektalare inte talade dialekt till sina barn som föddes på 1940- och 50-talet. De här barnen har blivit den första generation där dialekten inte var första språk. Situationen kunde ha räddats under 1970- och 1980-talen när den äldre generationen kunde tala dialekt med sina barnbarn. Men det hände inte. De äldre pratade dialekt uteslutande bland sig själva, vilket faktiskt blev ett lingvistiskt självmord. "Ni behöver inte veta det" var ett svar en av de äldre talarna gav på sin dotterdotters fråga om vad och på vilket språk mormodern talade. Den här attityden har jag observerat själv. Under en av mina intervjuer lekte ett litet barnbarnsbarn bredvid, och jag frågade om mormodern talade dialekt med henne. "Vad behöver hon det för?" var mormoderns svar.

Å andra sidan är dialekten en avgjord stor dyrbarhet för de flytande dialektalare som jag arbetade med under mina resor till byn. Lidia Utas, till exempel, började gradvis själv ange ouppptecknade ord, lägga till användningsexempel och peka på brister i beskrivningen och således blev deltagare i studiet av sitt eget språk. När det var nödvändigt upprepade hon ordformer och fraser mycket tydligt, vilket gjorde det möjligt att noggrant nedskrivna och kontrollera dem. Anna Portje, den äldsta dialektalaren, uttryckte oro över att jag ständigt skrev ned isolerade ord, men – som hon tyckte – inte tillräckligt många användningsexempel och fraser. Dialektens beskrivning har överhuvudtaget blivit verklighet tack vare medlarnas samarbete och engagemang och är sålunda också deras resultat.

Faktor 9. Nivå och kvalitet av språkets dokumentering och utforskning.

• *Högst (5)*: språket har detaljerade grammatikor och ordböcker, mångfaldiga texter av betydande omfång, ständigt verksamma medier, audio- och videoinspelningar av hög kvalitet.

• *Bra (4)*: en detaljerad grammatik och en rad tillfredsställande mindre grammatikor och texter; det finns litteratur, medier och audio- och videoinspelningar av hög kvalitet.

- *Medelmåttig (3)*: en eller flera grammatikor; det finns ordböcker och texter men inga medier; några audio- och videospelningar.
- *Fragmentarisk (2)*: grammatiska översikter, ordlistor och textprov som är av nytta för beskrivning av en visst aspekt av språket men är inte tillräckliga för en allsidig och ingående beskrivning; det finns osystematiska audio- och videospelningar av skiftande kvalitet.
- *Otillfredsställande (1)*: kortfattade grammatiska upplysningar och ordlistor, fragmentariska textprov, audio- och videomaterial fattas eller är helt oannoterade och omöjliga att använda.

De krav som ställs i denna skala verkar inte vara helt realistiska och tillämpliga. Den högsta nivån är faktiskt en nivå av ett stort språk som t.ex. svenska eller ryska. Inte varje språk som har en rik litteratur och ett stort antal talare har detaljerade akademiska grammatikor och ordböcker. Härvid kan det anmärkas att den första stora akademiska grammatik av ett sådant språk som svenska utkom inte förrän slutet av 1900-talet. För en stor mängd av mindre språk att nå en sådan nivå av utforskning och dokumentering är i princip omöjligt. De flesta nordiska dialekter (som faktiskt är ganska väldokumenterade) skulle få betyget 2: fragmentarisk om man tillämpar den här skalan till dem. Jag tycker att en ingående vetenskaplig grammatik, en omfattande ordbok, annoterade audio- och videomaterial skulle vara ett ideal i sådana fall som dialekten i Gammalsvenskby. Före vårt arbetes början var den nutida dialekten praktiskt taget utforskad (jag menar just dess nutida tillstånd; före revolutionen 1917 studerades dialekten av Herman Vendell och Anton Karlgren). I april 2018 satte Riksföreningen Sverigekontakt igång ett projekt vars närmaste syfte är att utarbeta en lexikalisk databas och en ordbok för dialekten.

Som man kan se från översikten ovan, är dagens ställning för dialekten mycket ogynnsam och oroandeväckande. Vilka är orsakerna till det? Framför allt är det de katastrofiska händelser från 1900-talets förra hälft: kollektiviseringen, repressioner och en atmosfär av fruktan från 1930-talet, bortdrivandet till Tyskland under andra världskriget när svenskbyborna förlorade sina hushåll och deportationen till Komi-republiken efter kriget. Resultatet av dessa händelser var att det normala livet i byn förstördes. Följdaktligen har dialekten berövats sin naturliga miljö. I dagens by stöds dialekten inte av några pragmatiska överväganden, såsom en önskan att resa till Sverige. För daglig kommunikation använder man ukrainska (surzjik). Det officiella

språket är ukrainska, för utbildning behöver man ukrainska, ryska och engelska, för att umgås med svenskar som ofta kommer till byn behövs standardsvenska. De som kan tyska hör och använder det i byns tyska kyrka. Dialektens enda nisch är alltså daglig kommunikation mellan äldre personer.

Men frånvaron av pragmatisk stimulans och tragiska historiska händelser utgör inte den enda och kanske inte heller den viktigaste orsaken till dialektens nedgång. Det är bara intresse, vördnad och kärlek för sina rötter som kan rädda ett språk från utdöende och behålla det. Men detta kan inte ske på en tom plats och av ingenting; det måste finnas personer som har auktoritet och är respekterade i samhället, de som kan inge respekt och intresse för språket. I Gammalsvenskby bland dialekttalarna under 1900-talet fanns inte sådana personer, med tanke på att detta århundrade var den epok som krävde en kraftfull kamp för att behålla sitt språk. Det är inte realistiskt att förvänta sig att förståelsen av språkets värde och viljan att behålla det kan uppstå av sig självt, särskilt med repressioner och elände i bakgrunden.

Dialektens öde är inte unik utan utgör en del av den katastrofiska process av språks försvinnande som pågår i den nutida världen. Detta försvinnande har ägt rum

under alla tider, men nu har denna epidemi spridits över alla kontinenter och pågår inte bara i någon misslyckad region. Enligt en pessimistisk värdering, kommer 90% av världens språk att dö ut under detta århundrade; enligt en mer optimistisk prognos kommer hälften av världens språk att försvinna till slutet av 2000-talet. Till skillnad från andra eländen sker denna katastrof omärkligt och drar inte till sig stor uppmärksamhet, inte ens av lingvister. Men för lingvistiken innebär försvinnandet av språk en förlust av dess viktigaste studieobjekt. Ett brädslande (och minimalt!) svar av lingvister på denna situation är, naturligtvis, utarbetande av detaljerade beskrivningar av hotade minoritetsspråk. Själva dokumenteringen och beskrivningen räddar inte ett språk från försvinnande, men det är ändå bättre än ingenting: ett obeskrivet och icke-dokumenterat språk försvinner utan spår och för alltid, medan dokumenteringen åtminstone innebär att språket inte försvinner spårlöst. En detaljerad vetenskaplig beskrivning av ordförrådet och grammatiken inte bara behåller ett språk för vetenskapen utan kan även utgöra en bas för dess återupplivande.

Text: Alexander Mankov

